

Krzysztof Ślusarek*

orcid.org/0000-0002-2387-649X

Utracone dziedzictwo – historyczna zabudowa Zaleszczyk w świetle inwentarzy miasta z końca XVIII wieku

Lost Heritage: Historical Development of Zaleszczyki in the Light of Town Inventories from the Late Eighteenth Century

Słowa kluczowe: Zaleszczyki, inwentarze ekonomiczne, zabudowa, ratusz

Keywords: BRAK

Wprowadzenie

Zaleszczyki – urokliwie położone w zakolu Dniestru – zostały założone w połowie XVIII stulecia z inicjatywy Stanisława Poniatowskiego, kasztelana krakowskiego, ojca późniejszego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1746 Poniatowski kupił rozległe dobra ziemskie leżące nad Dniestrem, na pograniczu Rzeczypospolitej i Turcji. Za podpowiedzią swojego plenipotenty ppłk. Rudolfa Oettykiera postanowił założyć w tym miejscu fabrykę sukna, licząc na możliwość pozyskania taniego surowca z Mołdawii. W celu realizacji tego planu najpierw na gruntach wsi Zaleszczyki (później Stare Zaleszczyki) założono miasto o tej samej nazwie. Jak się wydaje, lokacja przebiegała sprawnie, bo na mocy przywileju Augusta III z 30 sierpnia 1754. Zaleszczyki otrzymały prawo do organizacji czterech jarmarków w roku, a formalnie prawo magdeburskie uzyskały przywilejem Stanisława Augusta Poniatowskiego z 16 lutego 1767 [*Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Ślusarek 2020, s. 131].

Fabryka sukniennicza powstała w 1750. W tym samym czasie dawny zamek przebudowano na okazały ratusz¹. Wokół ratusza miano też wybudować domy dla robotników. Do pracy w fabryce zaczęto sprowadzać kolonistów z Prus i Saksonii, którzy z czasem utworzy-

Introduction

Zaleszczyki (Zalishchyky in present-day Ukraine)—charmingly located in a bend of the Dniester—was founded in the mid-eighteenth century on the initiative of Stanisław Poniatowski, castellan of Cracow and father to the later King Stanisław August Poniatowski. In 1746, Poniatowski purchased an extensive landed estate near the Dniester, on the borderland between the Commonwealth and Turkey. Following the advice of his plenipotentiary, Colonel Rudolf Oettykier, he decided to establish a broadcloth factory at the site, hoping to procure cheap resources from Moldova. To implement this plan, a town named Zaleszczyki was first founded on land previously occupied by a village of the same name (which would go on to become Stare Zaleszczyki). It appears that the foundation proceeded smoothly, as it was performed based on a privilege issued by King Augustus III on August 30, 1754. Zaleszczyki received the right to organize four markets a year, and was formally issued a charter based on the Magdeburg rights by privilege issued by King Stanisław August Poniatowski on February 16, 1767 [*Słownik geograficzny* 1895, p. 346; Ślusarek 2020, p. 131].

The broadcloth factory was built in 1750. At the same time, an old castle was remodeled into an impres-

* dr hab., prof. UJ, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

* Ph.D. D.Sc. Associate Professor, Institute of History, Jagiellonian University

Cytowanie / Citation: Ślusarek K. Lost Heritage: Historical Development of Zaleszczyki in the Light of Town Inventories from the Late Eighteenth Century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:48–61

Otrzymano / Received: 6.04.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 30.09.2022

doi: 10.48234/WK72LOST

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

li oddzielną kolonię niemiecką. Kiedy jednak w latach 1769–1770 Zaleszczyki splądrowali Turcy i nawiedziła je epidemia dżumy, miasto zaczęło podupadać [Lepucki 1938, s. 2–30; Schwartz 1931, s. 22–26]. Próbę jego odbudowania, choć lepiej byłoby powiedzieć: wzmocnienia kolonii niemieckiej, podjęły w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku władze austriackie, które w mieście ulokowały siedzibę władz cyrkularnych. Według ustaleń Henryka Lepuckiego w tym czasie do Zaleszczyk ściągnięto też kilka rodzin rzemieślniczych [Lepucki 1938, s. 167; Schneider 1939, s. 255–256].

W rękach Poniatowskich Zaleszczyki pozostawały do 1777. W latach osiemdziesiątych–dziewięćdziesiątych XVIII wieku jako właściciele miasta wymieniani byli krajczy koronny hr. Józef Potocki lub jego małżonka Teresa z Ossolińskich Potocka. Później Zaleszczyki najprawdopodobniej zostały włączone do masy krydalnej Wincentego Potockiego (brata Józefa) i sędownie sprzedane. Około 1800 kupił je Krzysztof Grudnicki [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAHUL), fond (dalej: f.) 134, opis (dalej: o.) 2, sprawa (dalej: spr.) 48, k. 192; CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 1, k. 120v–121; Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka (dalej: LNNB), f. 141, o. 1, spr. 2429, k. 987; Ślusarek 2010, s. 27], a w 1808 przeszły na własność barona Ignacego Brunickiego². W rękach rodziny Brunickich miasto pozostawało przez całe XIX stulecie. Ich dziełem jest m.in. przebudowany z dworku myśliwskiego pałac z 1831 [Schwartz 1931, s. 65; Aftanazy 1996, s. 390–392]. Od początku XX wieku do 1939 Zaleszczyki były we władaniu rodziny Turnauów.

Zabudowa miasta w końcu XVIII wieku

Celem artykułu nie jest opisywanie dziejów Zaleszczyk, lecz próba odtworzenia historycznej zabudowy miasta w końcu XVIII stulecia, a więc w pierwszych dziesięcioleciach od jego założenia. Podstawę do tego przedsięwzięcia stanowią inwentarze miasta sporządzone w 1783 i 1791³. Pierwszy z tych dokumentów, zatytułowany „Inwentarz miasta Zaleszczyk z wsiami Dobrowlany, Zaleszczyki Stare i części Filipcza z kontraktami na arendy karczemne, szynkowe podług weryfikacji 1783 A[nno] [przez] W[ielmożnych] taksatorów na gruncie uczyniony” [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 28–42], w części dotyczącej Zaleszczyk zawiera szczegółowy opis 42 budynków dworskich, w tym ratusza, dawnej fabryki sukienniczej (4 budynki), budynku urzędu cyrkularnego i odwachu, połowej kuchni, obiektów zaliczanych do tzw. arendy karczemnej (browar, winnica, czyli gorzelnia, woskobojnia, młyn i dwie karczmy) oraz 28 domów mieszkalnych. W drugiej części inwentarza znalazły się: wykaz posiadaczy nieruchomości, zestawienie rocznych przychodów dworu oraz kopie umów na dzierżawę propinacji i młyna. Wykaz posiadaczy miejskich nieruchomości

siwe town hall.¹ Houses for workers were also reportedly built around the town hall. Colonists from Prussia and Saxony were brought into the town to work in the factory, and over time they created a separate German colony. However, when the years 1769–1770 saw Zaleszczyki plundered by the Turks and suffering from a plague epidemic, the town began to struggle [Lepucki 1938, p. 2–30; Schwartz 1931, p. 22–26]. An attempt to rebuild it, or rather to strengthen its German colony, was undertaken in the 1770s and 80s by the Austrian government, which located a seat of the circuit administration in the town. According to Henryk Lepucki's findings, several families of craftsmen were also brought to Zaleszczyki at the time [Lepucki 1938, p. 167; Schneider 1939, p. 255–256].

Zaleszczyki remained in the hands of the Poniatowski family until 1777. In the 1780s and 90s, the town's listed owners included crown incisor Count Józef Potocki or his wife Teresa Potocka nee Ossolińska. Later, Zaleszczyki were probably inducted into the bankrupt estate of Wincenty Potocki (brother of Józef) and sold by the court. Around 1800, Zaleszczyki was bought by Krzysztof Grudnicki [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (hereinafter: CPAHUL), fond (hereinafter f.) 134, description (hereinafter d.) 2 case (hereinafter c.) 48, ch. 192; CPAHUL, f. 146, d. 78 c. 1, ch. 120v–121; Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka (hereinafter: LNNB), f. 141, d. 1 c. 2429, ch. 987; Ślusarek 2010, p. 27], and in 1808 became the property of Ignacy Brunicki.² The town remained in the hands of the Brunicki family for the entire nineteenth century. Their works include, among others, a hunting lodge remodeled into a palace in 1831 [Schwartz 1931, p. 65; Aftanazy 1996, p. 390–392]. Between the beginning of the twentieth century and 1939, Zaleszczyki was governed by the Turnau family.

Development of the town in the late eighteenth century

The goal of this paper is not to present the history of Zaleszczyki, but an attempt to recreate the historical development of the town at the end of the eighteenth century, namely in the first decades since its founding. The basis for this were inventories of the town written in 1783 and 1791.³ The first of these documents, entitled “Inwentarz miasta Zaleszczyk z wsiami Dobrowlany, Zaleszczyki Stare i części Filipcza z kontraktami na arendy karczemne, szynkowe podług weryfikacji 1783 A[nno] [przez] W[ielmożnych] taksatorów na gruncie uczyniony” [CPAHUL, f. 146, d. 88, c. 183, ch. 28–42], in the section on Zaleszczyki, features a detailed description of forty-two manorial buildings, including the town hall, the old broadcloth factory (four buildings), a circuit office building and guardhouse, a field kitchen, buildings considered a part of the so-called tavern property (a brewery, a winery—which was a distillery—a wax workshop, a mill and two taverns)

jest mało przydatny do analizy zabudowy, gdyż zawiera jedynie imiona i nazwiska użytkowników i dane o wysokości opłacanych czynszów. Choć formularz zawierał rubryki dotyczące zabudowy (domy dzielono na: należące do dworu, własne mieszczan, usytuowane przy ulicy i oficyny; wydzielano też kramnice, winnice oraz kotły do wyrobu piwa, wódki i miodu), nie zostały one w ogóle wypełnione.

W drugim dokumencie, zatytułowanym „Inventarium der Stadt Zaleszczyk[i] zur Herrschaft Jazlowiec gehörig. Was und wie viel innstehende Inwohner nach denen ausgesetzten Rubriken jährlich an die Grundherrschaft zu entrichten und zu leisten haben” [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 85–94v], sporządzonym 20 września 1791, zestawiano wszystkie dochody, jakie właściciele Zaleszczyk uzyskiwali z wdzierżawienia dworskich budynków i ze świadczeń uiszczanych przez mieszkańców. Konstrukcja tego inwentarza była nieco odmienna od poprzednio omówionego. W pierwszej części wymieniano wszystkie posesje, podając numer domu (z zaznaczeniem, czy posesja należy do dworu, niemieckiego kolonisty, przedstawiciela nacji rusko-polskiej, czy żydowskiej), imię i nazwisko posiadacza oraz wysokość płaconego czynszu. Ponadto w niektórych przypadkach określano rodzaj budowli, np.: plebania, winnica, browar, woskobojnia, rzadziej: dom, domek lub chałupa. W drugiej części inwentarza znalazła się szczegółowa charakterystyka niektórych budynków dworskich, z zaznaczeniem kwot uzyskiwanych z ich wynajmu. W ten sposób opisano: ratusz, budynek zajmowany przez urząd cyrkularny, odwach, browar, winnicę, woskobojnię, młyn i jeden dom.

Inwentarze z lat 1783 i 1791, choć zawierają nieco odmienne informacje, wzajemnie się uzupełniają. Jeśli bazę źródłową dodatkowo rozszerzymy o operat katastru józefińskiego z 1787, opisanie urbarialne z 1789 oraz plan Zaleszczyk z 1784, uzyskamy możliwość w miarę precyzyjnego odtworzenia historycznej zabudowy miasta [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 85–94v; Jewuła 2020, s. 69–77].

Z analizy omówionych wyżej materiałów wynika, że w Zaleszczykach łącznie było około 300 budynków [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, s. 40–41], w tym domy mieszkalne, budowle publiczne i obiekty gospodarcze. Oczywiście w mieście przeważały domy mieszkalne, których liczba wahała się od 243 w świetle metryki józefińskiej do 258 według inwentarza z 1791. Budowle publiczne to: kościół rzymskokatolicki, cerkiew greckokatolicka, oratorium ewangelickie, domek przy okopisku żydowskim (być może była to synagoga), kancelaria i kasa cyrkularna, odwach, szkoła ruska oraz 2 domy należące do gminy ewangelickiej. Wśród obiektów gospodarczych wymienić należy przede wszystkim fabrykę sukna, browar, woskobojnię, młyn, kilka karczem i ponad 20 winnic, czyli gorzelni.

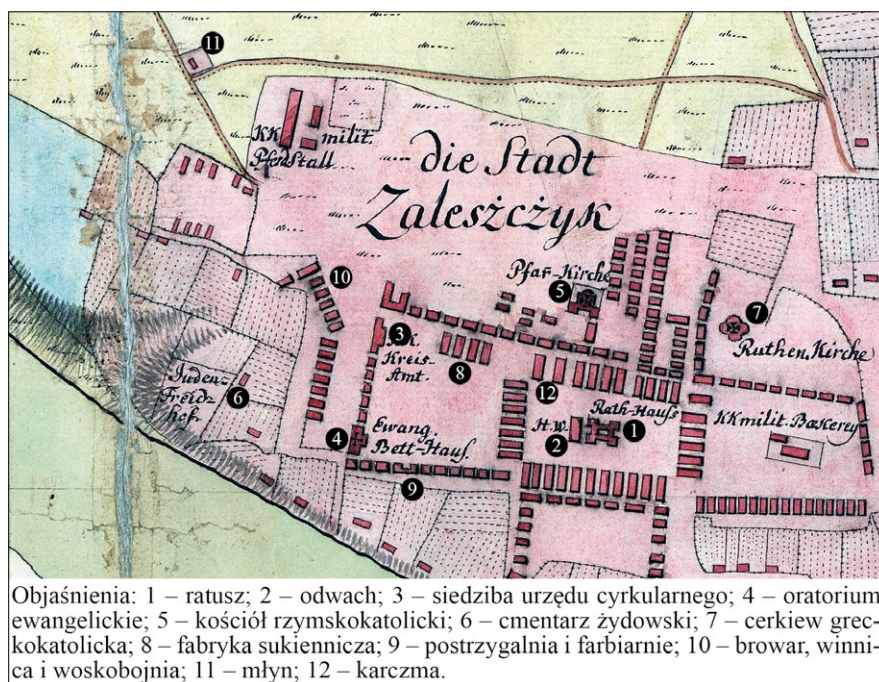
Budynki mieszkalne dość trudno jest scharakteryzować, gdyż szczegółowymi wiadomościami dysponujemy jedynie w odniesieniu do 28 obiektów należących

as well as twenty-eight residential buildings. The second part of the inventory included a list of property owners, a listing of the manor’s yearly income sources and copies of contracts for propination and mill rental. The list of the town’s property owners is not of much use in analyzing development, as it only included the first and last names of users and information about the amount of rent they paid. Although the form included sections on development (houses were differentiated as belonging to the manor, to the burghers, as streetside buildings or outbuildings; listings also included stalls, wineries and cauldrons used in brewing beer or mead and distilling vodka), these were not filled in.

The second document, entitled “Inventarium der Stadt Zaleszczyk[i] zur Herrschaft Jazlowiec gehörig. Was und wie viel innstehende Inwohner nach denen ausgesetzten Rubriken jährlich an die Grundherrschaft zu entrichten und zu leisten haben” [CPAHUL, f. 146, d. 78, c. 378, ch. 85–94v] and dated as written on September 20, 1791, listed all the income that the owners of Zaleszczyki received from renting out manorial buildings and the fees paid by residents. The structure of this inventory was slightly different than that of the previously mentioned one. The first section listed all properties that had house numbers (with an annotation whether the property belonged to the manor, a German colonist, or a member of the Ruthenian-Polish or Jewish nation), the first and last name of the holder and the amount of rent paid. Furthermore, the type of building was listed in some cases, e.g., a parish house, a winery, a brewery, a wax workshop, and more rarely: a house, a small house or cottage. The second section of the inventory included a detailed overview of certain manorial buildings, with a list of amounts of rent paid. The following buildings were described this way: the town hall, the circuit administration building, the guardhouse, the brewery, the winery, the wax workshop, the mill, and one house.

The inventories from 1783 and 1791, despite including different types of information, complement each other. If we expand the source base to include the Josephinian Land Survey documentation from 1787, an urbarium of 1789 and a plan of Zaleszczyki from 1784, we will be able to relatively precisely recreate the town’s historical development [CPAHUL, f. 146, d. 78, c. 378, ch. 85–94v; Jewuła 2020, p. 69–77].

Analysis of the abovementioned materials showed that there had been a total of around 300 buildings in Zaleszczyki [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, p. 40–41], including residential buildings, public buildings and industrial and commercial buildings. Of course, residential buildings predominated in the town, and their reported number ranged between 243 as in the Josephinian Land Survey and 258 as in the inventory from 1791. Public buildings included: a Roman Catholic church, a Greek Catholic church, an Evangelical oratorium, a house near the Jewish cemetery (perhaps it was a synagogue), a circuit chancellery and treasury, a guardhouse, a Ruthenian school and two houses that

Ryc. 1. Rozmieszczenie niektórych budowli na planie Zaleszczyk z 1784; opracowanie własne na podstawie CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, nlb.

Fig. 1. Placement of some of the buildings discussed on a plan of Zaleszczyki from 1784; original work based on CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, nlb.

do właścicieli miasta, czyli Potockich. Inwentarz z 1783 wymienia wśród nich jedną rezydencję, 9 domów, 14 domków i 4 chałupy. Pod pojęciem „rezydencja” rozumiano zapewne dworek, który opisano jako budowlę drewnianą pokrytą gontem. Domy, które z reguły były większe (często używano tu przymiotnika: duży) i pokryte gontem, dzielono na trzy rodzaje: murowane z cegły (5 budynków), wykonane z pruskiego muru (3 budynki) i lepione (1 budynek). Jeden z domów opisany został następująco:

Dom z pruska murowany, w którym izba z alkierzem, piec zielony ogrzewający oboje, ex opposito izba z alkierzem. W całym tym budynku okien z tafel białych sześć, drzwi stolarskiej roboty, powała i podłoga z tarcic. W sieni ognisko, nad którym komin murowany nad dach wyprowadzony. Pod budynkiem loch rżnięty, duży. Stajenka pod gontem na dziedzińcu, lepiąca. Ogród opasany, zabierający z dziedzińcem, na który idąc, wrota z tarcic jodłowych [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30v].

W przypadku domków, które zapewne miały mniejsze rozmiary, wyróżniano obiekty zbudowane z pruskiego muru (3 budynki) lub lepione „po chruście” (11 budynków); wszystkie jednak pokryte były gontem. Wszystkie 4 chałupy miały ściany lepiące, a pokrycie dachowe ze słomy lub z dranic, czyli cienkich desek łupanych z pnia drzew iglastych.

Jeśli chodzi o budynki użyteczności publicznej, w sposób szczegółowy scharakteryzowano te z nich, w których ulokowane były różne urzędy, tj. ratusz i odwach oraz kancelarię cyrkularną.

belonged to the Evangelical community. Industrial and commercial buildings primarily included a broadcloth factory, a brewery, a wax workshop, a mill, several taverns and over 20 wineries, namely distilleries.

Residential buildings are quite difficult to characterize, as we only possess detailed information on 28 buildings that belonged to the town's owners, namely the Potocki family. The inventory of 1783 lists these as including one residence, 9 houses, 14 small houses and 4 cottages. The term residence was probably used to denote a manor, which was described as a wooden building with a shingled roof. The houses, which were typically larger (the adjective large was often used here) and covered with shingled roofs, were divided into three types: brick masonry (5 buildings), half-timbered (3 buildings) and clay (1 building). One of the houses was described as follows:

A house built in the Prussian masonry style, including a chamber with an alcove, a green stove that heated both, ex opposite a chamber with an alcove. The entire building includes six windows of white sheet-glass, wooden doors, a ceiling and floor from wooden beams. A fireplace in the hall, above which there was a masonry chimney that went above the roof. Underneath the building—a large, carved basement. A small, shingled stable in the courtyard, hand molded. Fenced garden, occupying some of the courtyard, accessed by a gate from fir beams [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30v].

In the case of small houses, which were probably smaller in dimensions, the lists included half-timbered

Ratusz, stojący pośrodku rynku (ryc. 1, poz. 1), opisany został w obu inwentarzach. Dokładniejszy jest jednak dokument z 1791, który posłużył nam do charakterystyki tej budowli [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 90–92]. Ratusz, oznaczony jako posesja nr 1, zbudowany był na planie kwadratu i miał dwie kondygnacje. Na pierwszej znajdowały się izby i sklepy kupieckie, na drugiej izby o różnym przeznaczeniu. W czterech narożnikach były bastiony z małymi wieżami. Cały budynek zbudowany był z kamienia ciosanego, pokryty gontem, z dwoma rzędami okien i bramą.

Po prawej stronie od wejścia do zachodniego bastionu znajdował się przedsionek, z którego przez podwójne drzwi przechodziło się do sklepionego pomieszczenia z dużymi oknami taflowymi, gdzie dawniej była kasa cyrkularna. Przez kolejne, dębowe drzwi można było wejść do innej sklepionej izby z oknem taflowym, gdzie przechowywano różne precjoza kościelne (depozyt kościelny). Po lewej stronie wejścia do zachodniego bastionu znajdował się skład tytoniowy.

Obok schodów przy bramie wjazdowej, po lewej stronie znajdowało się pomieszczenie, w którym mieścił się areszt miejski; po prawej stronie były zaś schody prowadzące na drugą kondygnację. Pod schodami, jak również pod aresztem, znajdowały się duże murowane piwnice. Przy schodach na piętro był też schowek na drewno.

W bastionie nad aresztem znajdowała się duża kuchnia z piecem, skąd wąskim korytarzem przechodziło się do głównych schodów, gdzie po prawej stronie była drabina prowadząca na dach. Schodami idącymi na pierwszą kondygnację wychodziło się na korytarz z dużym oszklonym oknem. Następnie za drzwiami z zamkiem francuskim był duży pokój z czterema oszklonymi oknami. Dwa z nich wychodziły na rzekę Dniestr, a dwa na dziedziniec. Podłoga i powała były dylowane; były też dwa piece: zielony kaflowy i kamienny. W tym pomieszczeniu był też duży stojący zegar, który wybijał godziny za pomocą druta przymocowanego do małego dzwonu w wieży bastionu.

Z tej izby przechodziło się do drugiego pokoju, w którym dwa okna wychodziły na rzekę Dniestr, a jedno na dziedziniec. W pomieszczeniu tym podłoga i powała były dylowane; były też dwa piece (kaflowy i kamienny). Ponadto ściany wyłożono białym płótnem (z namalowanymi zielonymi kwiatami) i lamperią z drewna dębowego. Obok była komora z jednym oknem oraz ścianami wyłożonymi płótnem i lamperią.

Dalej przechodziło się do drugiej części budynku, gdzie był długi korytarz z oknami wychodzącymi na podwórze. Z tego korytarza wchodziło się do trzech małych izb, które ogrzewane były dwoma piecami (jeden piec na dwie izby). We wszystkich izbach podłogi i powały były dylowane, drzwi zaopatrzone były w zamki, ale ramy okienne wymagały reperacji. W pomieszczeniach tych znajdowała się szkoła (wcześniej przeznaczone były na kwatery dla nieznanego z nazwiska podpułkownika).

buildings (3) or made of wattle and daub (11 buildings); however, they were all covered with shingles. All four cottages had wattle and daub walls, with roofs of either thatch or thin boards cut from the trunks of coniferous trees.

Concerning public buildings, those that included various offices, namely the town hall, the guardhouse and the circuit chancellery, were characterized in detail.

The town hall, which stood at the center of the market square (fig. 1, pos. 1), was described in both inventories. The document from 1791 is more detailed, and was used to present an overview of the building [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 90–92]. The town hall, marked as property No. 1, was built on a square-shaped plan and had two stories. The first story included commercial chambers and stores, and the second featured chambers for various uses. In the building's four corners there were bastions with small turrets. The entire building was constructed out of cut stone and was covered with shingles, and had two rows of windows and a gate.

To the right of the entrance to the western bastion there was a vestibule, from which one could enter a vaulted space with large sheet-glass windows via a double door, the space itself being the circuit cash office. Another, oaken door could be used to enter a different vaulted chamber with a sheet-glass window, where various ecclesial valuables were stored (the ecclesial deposit). To the left of the interior to the western bastion there was a tobacco storage space.

Beside the stairs near the entrance gate, on the left, there was a room that housed the town's jail; to the right there were stairs leading to the upper floor. Under the stairs and the jail there were large masonry cellars. Near the upper-floor stairs there was also a storage space for wood.

The bastion above the jail house a large kitchen with a stove, from where a narrow corridor led to the main staircase, where on the right side there was a ladder leading to the roof. The stairs leading to the upper floor connected to a hallway with a large glazed window. Afterwards, behind a door with a French lock, there was a large room with four glazed windows. Two of these overlooked the Dniester, and two overlooked the courtyard. The floor and ceiling were boarded; there were also two stoves: a green tile stove and a stone stove. This room also featured a large standing clock, which signaled the hour using a rod fastened to a small bell located in the bastion turret.

From this chamber one could pass to another, whose two windows overlooked the Dniester, and one window overlooked the courtyard. The space's floor and ceiling were boarded and it was furnished with two stoves (a tile stove and a stone stove). Furthermore, the walls were lined with white broadcloth (with green flowers painted on it) and an oaken dado. Nearby there was a chamber with a single window and walls lined with broadcloth and dado.

Further on one entered the section of the building,

Ryc. 2. Lakowa pieczęć miejska Zaleszczyk z wizerunkiem ratusza z 1750; CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 25v.

Fig. 2. The wax municipal seal of Zaleszczyki with an image of the town hall from 1750; CPAHUL, f. 19 d. 10 c. 137, ch. 25v.

Ryc. 3. Odwzorowanie pieczęci miejskiej Zaleszczyk wykonane w XX w.; J. Schwartz, Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy, Tarnopol 1931, s. 21.

Fig. 3. Twentieth-century recreation of the municipal seal of Zaleszczyki; J. Schwartz, *op. cit.*, p. 21.

Na dziedzińcu ratusza było 8 sklepów kupieckich, po 4 z lewej i z prawej strony. Do każdego z nich prowadziły podwójne drzwi na zawiasach. Na zewnątrz budynku było z kolei 14 kramów (6 w dobrym stanie, 8 wymagało reperacji), w których drobni sklepikarze sprzedawali różne towary. Do każdego kramu prowadziły podwójne drzwi.

Z powyższego opisu wynika, że ratusz był dużą i charakterystyczną budowlą. Najstarszy jego wizerunek można odnaleźć na pieczęci miejskiej używanej w drugiej połowie XVIII wieku (ryc. 2). Widać na niej dwa bastiony z bramą wjazdową pośrodku. Odwzorowanie tej pieczęci zamieszczono też w wydany w okresie dwudziestolecia międzywojennego przewodniku po Zaleszczykach (ryc. 3) [Schwartz 1931, s. 21]. Jak się wydaje, w XIX wieku bryła i kształt ratusza nie uległy modyfikacji. Budynek nie ucierpiał też w czasie I wojny światowej, o czym świadczą fotografie pochodzące z okresu dwudziestolecia międzywojennego (ryc. 4).

W bezpośrednim sąsiedztwie ratusza znajdował się odwach (ryc. 1, poz. 2), zbudowany z kamienia i pokryty gontem. Wchodziło się do niego przez przedsionek, po którego obu stronach były duże izby. W obu izbach powała i podłoga były z tarcic; w jednej były trzy okna z żelaznymi kratami i okiennicami. W budynku była też kuchnia z murowanym kominem wyprowadzonym ponad dach. Na tyłach odwachu znajdowało się 6 kramów, które zbudowali kupcy żydowscy⁴.

Budynek zajmowany przez kancelarię i kasę cyrkularną (posesja nr 60) usytuowany był poza obrębem rynku, w kwartale zajmowanym przez niemieckich kolonistów. Jego centralną część stanowił obszerny plac, zwany Placem Niemieckim. Cyrkuł usytuowany był w rogu tego placu (ryc. 1, poz. 3). Według inwentarza z 1791 był to całkiem nowy budynek z kamienia, w którym wszystkie izby miały sklepienie sufitowe [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 93v–94]. Były do niego dwa wejścia przez dębowe drzwi z żelaznymi

where there was a long corridor with windows overlooking the courtyard. From this corridor one could enter three small chambers, which were heated with two stoves (one stove per two chambers). All of the chambers had boarded floors, the doors had locks, but the window frames required repair. These spaces housed a school (they had earlier been used as the quarters of an unnamed lieutenant colonel).

The town hall's courtyard featured 8 shops, 4 on the left and 4 on the right. Each of these could be entered by hinged double doors. On the outer side of the building there were 14 stalls (6 in good condition and 8 requiring repair), where small-time traders sold their wares. Each stall could be accessed by a double door.

This description shows that the town hall was a large and distinctive edifice. Its oldest depiction can be found on the municipal seal used in the late eighteenth century (Fig. 2). On it we can see two bastions with an entrance gate in-between. A recreation of this seal was included in a guide to Zaleszczyki published during the

Ryc. 4. Ratusz w Zaleszczykach na pocztówce z 1938; A. Lenkiewicz, Zaleszczyki: ratusz, Lwów, Książnica Atlas 1938.

Fig. 4. Zaleszczyki town hall on a postcard from 1938; A. Lenkiewicz, Zaleszczyki: ratusz, Lwów, Książnica Atlas 1938.

Ryc. 5. Wieża kościoła ewangelickiego w Zaleszczykach na pocztówce z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Źródło: <https://fotopolska.eu/1554184,foto.html>.

Fig. 5. Evangelical church tower in Zaleszczyki on an interwar postcard. Source: <https://fotopolska.eu/1554184,foto.html>.

okuciami i dobrymi zamkami. Pierwsze drzwi, z lewej strony budowli, prowadziły do kancelarii urzędu cyrkularnego. Było to obszerne pomieszczenie z dwoma dużymi oknami taflowymi i zielonym piecem kaflowym. Przez wewnętrzne drzwi wykonane z drewna jodłowego przechodziło się do dwóch kolejnych izb, w których były duże okna taflowe wychodzące na dwie strony budynku. W jednej z tych izb był zielony piec kaflowy.

Przez drugie drzwi, usytuowane po prawej stronie budynku, wchodziło się do dwóch dużych izb. W pomieszczeniu po prawej stronie były cztery okna taflowe i zielony piec kaflowy. Przez drzwi z drewna jodłowego przechodziło się z niego do cyrkularnego depozytorium (podręcznego magazynku lub skarbczyka), w którym były dwa okna taflowe i zielony piec kaflowy. W izbie po lewej stronie od wejścia była kasa cyrkularna. Wchodziło się do niej przez dębowe drzwi z żelaznymi okuciami. W pomieszczeniu tym były cztery duże okna taflowe zabezpieczone od zewnątrz zwykłymi, czyli zapewne drewnianymi okiennicami, a od wewnątrz żelaznymi. Ogrzewanie zapewniał żelazny piec. Z kasy cyrkularnej przechodziło się do dwóch kolejnych pomieszczeń, wykorzystywanych jako depozytorium kasy cyrkularnej i kościoła (rodzaj skarbcza). Okna w tych pomieszczeniach z zewnątrz zabezpieczone były okiennicami, a od wewnątrz żelaznymi kratami. Z tyłu budynku znajdowała się dwuskrzydłowa brama ze sztachet, drewniana szopa i wychodek.

Na temat pozostałych budynków użyteczności publicznej wiemy niewiele. Inwentarze Zaleszczyk nie zawierają też ich opisów. Niemniej jednak na podstawie innych źródeł można pokusić się choćby o ich krótką charakterystykę i umiejscowienie na planie.

Według metryki józefińskiej gmina ewangelicka posiadała w Zaleszczykach co najmniej dwie posesje, tj. domy o numerach 51 i 52. W jednym z nich mieściło się oratorium, pełniące zapewne funkcję domu modlitwy lub zboru³. Na planie miasta z 1784 budowla ta

interwar period (Fig. 3) [Schwartz 1931, p. 21]. It appears that in the nineteenth century the mass and shape of the town hall were not modified. The building did not suffer damage during the First World War, as attested by photographs from the interwar period (Fig. 4).

In direct proximity to the town hall there was the guardhouse (Fig. 1, pos. 2), built of stone and roofed with shingles. It was entered using a vestibule, and on both of its sides there were large chambers. Both chambers had boarded floors and ceilings; one chamber had three windows with iron bars and shutters. The building also included a kitchen with a masonry chimney raised above the roof. At the back of the guardhouse there were 6 stalls built by Jewish merchants.⁴

The building that housed the circuit chancellery and treasury (property No. 60) was situated outside of the market square, in a block occupied by German colonists. Its central section formed an extensive square called Niemiecki Square. The circuit administration was housed on the corner of this square (Fig. 1, pos. 3). According to the 1791 inventory, it was a completely new building made of stone, and all of its chambers had vaulted ceilings [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 93v–94]. It had two entrances with oaken doors and iron fittings, as well as good locks. The first set of doors, on the left side of the building, led to the circuit office chancellery. This was a spacious room with two large sheet-glass windows and a green tile stove. Internal doors made of fir wood could be used to enter two successive chambers that featured large sheet-glass windows that overlooked two sides of the buildings. A green tile stove was located in one of these chambers.

Through a second door, located to the right of the building, one could enter two large chambers. The space to the right featured four sheet-glass windows and a green tile stove. Through a firwood door one could enter the circuit depository (a small storage space or treasury), which featured two sheet-glass windows and a green tile stove. The chamber to the left of the entrance housed the circuit cash office. It could be entered using an oaken door with iron fittings. The space featured four large sheet-glass windows secured with ordinary, i.e., wooden, shutters from outside, and iron shutters from the inside. Heating was provided by an iron stove. From the circuit cash office one could enter two additional spaces used as the church's and circuit cash office's depository (a type of treasury). The windows in this space were secured by shutters from the outside and with iron bars from the inside. At the back of the building there was a double-leaf gate made of boards, a wooden shed and an outhouse.

We know little of the other public buildings. The inventories of Zaleszczyki do not include their descriptions. However, based on other sources, we may attempt their brief characterization and location on the plan.

According to the Josephinian Land sSurvey, the Evangelical community had at least two properties in Zaleszczyki, namely houses numbered 51 and 52. One

oznaczona została jako Bethaus (ryc. 1, poz. 4). Niestety, zbór ewangelicki nie przetrwał do czasów współczesnych, gdyż został zniszczony podczas I wojny światowej (ocalała jedynie wieża, widoczna m.in. na zdjęciach z okresu dwudziestolecia międzywojennego, ryc. 5).

Na planie z 1784 zaznaczono również kościół katolicki (ryc. 1, poz. 5). Według niektórych źródeł świątynia ta miała być zbudowana już w 1763. Jak się jednak wydaje, w tym roku mogła być założona parafia (nosząca wezwanie św. Stanisława), natomiast sama świątynia powstawała przez kilkadziesiąt lat. Z opisu dochodów parafii z 1803 wynika bowiem, że na murowanym jednonawowym kościele niedawno położono nowy dach. Z innych źródeł wiadomo też, że budowę świątyni, utrzymanej w stylu prowincjonalnego baroku (ryc. 6), ukończono w 1824 [CPAHUL, f. 159, o. 9, spr. 903, k. 2; *Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Schwartz 1931, s. 62–63].

Z pewnością pod koniec XVIII stulecia w Zaleszczykach nie było synagogi. Istniał jednak cmentarz żydowski (ryc. 1, poz. 6). Być może jako prowizoryczny dom modlitwy wykorzystywany był jeden z budynków, wzmiankowany w opisanii urbarialnym z 1789 jako należący do gminy żydowskiej⁶.

Niewiele też wiadomo o zaleszczyckiej cerkwi. Na podstawie zapisów w metryce józefińskiej można wnosić, że do parafii unickiej należało kilka posesji, w tym szkołka ruska i plebania, a przede wszystkim cerkiew otoczona cmentarzem [CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 1–22]. Na planie z 1784 umiejscowiono ją na wschód od rynku (ryc. 1, poz. 7).

Charakterystykę budynków gospodarczych należy rozpocząć od opisu fabryki sukienniczej, która w latach osiemdziesiątych–dziewięćdziesiątych XVIII stulecia już nie działała. Taki wniosek można wysunąć na podstawie analizy inwentarzy z lat 1783 i 1791, metryki józefińskiej i opisanii urbarialnego. W inwentarzu z 1783 wymieniono cztery budynki związane z manufakturą. Były to: fabryka sukiennicza (dom nr 80) oraz dawne farbiarnia kolorowa (dom nr 45), farbiarnia czarna (dom nr 46) i postrzygalnia⁷ (dom nr 49). Rzecz jednak w tym, że obiekty te nie miały już charakteru przemysłowego, w budynku fabryki mieścił się bowiem sklep sukienniczy, postrzygalnia i farbiarnia kolorowa zostały sklasyfikowane jako pańskie dworki, a farbiarnia czarna jako dom. W metryce józefińskiej, opisanii urbarialnym i inwentarzu z 1791 nie było już w ogóle wzmianki o fabryce sukienniczej, a wszystkie cztery budynki wymienione zostały jako domy użytkowane bądź przez niemieckich kolonistów, bądź Żydów.

Mimo że fabryka sukiennicza straciła swoje pierwotne przeznaczenie, warto przytoczyć sporządzone w 1783 opisy poszczególnych obiektów. Budynek fabryki sukienniczej był murowany i składał się z kilku pomieszczeń:

Fabryka sukienna murowana, gdzie izba, czyli sklep sukienniczy z alkierzem, druga mniejsza z piecem zielonym. Wszędzie okien taflowych 5. Przy trzech oknach kraty

Ryc. 6. Kościół katolicki w Zaleszczykach na pocztówce z lat 1935–1939; <https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,NzcyNDI1NTc/0/#info:metadata>.

Fig. 6. Catholic church in Zaleszczyki on a postcard from 1935–1939; <https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,NzcyNDI1NTc/0/#info:metadata>.

of these housed an oratorium, which presumably acted as a house of prayer or house of the congregation.⁵ On a plan of the town from 1784 the building was marked as Bethaus (Fig. 1, pos. 4). Unfortunately, the Evangelical congregation did not survive into the present, as it was destroyed during the First World War (only a tower, visible on photographs from the interwar period, among others, survived, Fig. 5).

The plan from 1784 also includes a Catholic Church (Fig. 1, pos. 5). According to some sources, the church was built already in 1763. However, it appears that this year may have marked the founding of the parish (which bore the name of St. Stanislaus), while the church itself was built over several decades. An overview of the parish's income from 1803 attests that a new roof had been placed on a single-nave masonry church. Other sources also report that the construction of the church, in the style of provincial Baroque (Fig. 6) was completed in 1824 [CPAHUL, f. 159, d. 9 c. 903, ch. 2.; *Słownik geograficzny* 1895, p. 346; Schwartz 1931, p. 62–63].

There was certainly no synagogue in Zaleszczyki towards the end of the eighteenth century. However, a Jewish cemetery did exist (Fig. 1, pos. 6). Perhaps one of the buildings mentioned in the urbarium of 1789 as belonging to the Jewish community served as a provisional house of prayer.⁶

Little is also known of the Orthodox church in Zaleszczyki. Based on records in the Josephinian Land Survey, we can deduce that the Uniate parish owned several properties, including a Ruthenian school and a parish house, but most importantly an Orthodox church surrounded by a cemetery [CPAHUL, f. 19 d. 10 c. 137, ch. 1–22]. On the plan from 1784, it is located east of the market square (Fig. 1, pos. 7).

The overview of industrial and commercial buildings should begin with a description of the broadcloth factory, which no longer operated in the 1780s and 90s. This conclusion can be reached based on the inventories of 1783 and 1791, the Josephinian Land Survey and

żelazne. Drzwi stolarskiej roboty pięcioro, przy jednym zamek francuski. Nad tymi [izbami] powały i podłoga z tarcic. W tyle po obu stronach izdebek cztery. W każdej po okien dwoje i jedne drzwi na zawiasach. Piece ordynaryjne, powała z tarcic, a posadzka z cegły. Na wierzchu powały sufit ceglami wykładany, gdzie pod strychem izdebka z drzwiami i oknami dwoma na zawiasach, i piecem zielonym, przeto z facjatą ganek na filarach kamiennych, pod gontem. Kominów nad dach wywiedzionych murowanych pięć, z których jeden upadł. Wrota do sieni podwójne, z drugiej strony małe. Pod domostwem loch rżnięty z sieni [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29v].

Równie okazały był dworek nazywany dawną postrzygalią. Był to kryty starym gontem, murowany budynek, w którym były dwa przedsionki, dwie duże izby, alkierz, garderoba i kuchenka. W obu izbach były zielone piece kaflowe i kominki (w jednej z nich francuski), a także podłogi i powały z tarcic. Wszystkie drzwi były solidnie wykonane („stolarskiej roboty”), wyposażone w zamki francuskie. W obu izbach było 8 dużych taflowych okien, w garderobie jedno mniejsze z żelazną kratą. Wszystkie okna miały okiennice na zawiasach. W kuchence była jedna izba i komin wyprowadzony ponad dach. Przy dworku była drewniana, pokryta gontem stajnia z oborą dla wołów. Powała w tym budynku wykonana była z lass⁸ przeplatanych chrustem [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29].

Podobną wielkość miał drugi dworek, pełniący dawniej funkcję kolorowej farbiarni. Były w nim sień, dwie duże izby, alkierz i komora. Budowla ta różniła się od poprzedniej techniką wykonania: dwie ściany były bowiem zbudowane z muru pruskiego, a pozostałe z gliny. Jej stan był też gorszy: dach był stary, drzwi i okna wymagały naprawy. W obejściu były dwie drewniane szopy kryte gontem.

Najmniejsze rozmiary miał dom nazywany czarną farbiarnią. W istocie była to kryta gontem lepianka, w której znajdowała się jedna izba z alkierzem i komorą. Podłogi i powały w tych pomieszczeniach wykonane były z tarcic. W izbie mieszkalnej były trzy taflowe okna i piec z kominem wyprowadzonym ponad dach [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29–30].

Do rozstrzygnięcia pozostaje jeszcze lokalizacja fabryki. Co prawda na planie Zaleszyk z 1784 jej nie zaznaczono, jednak na podstawie analizy numeracji i rozmieszczenia innych budynków można zaryzykować hipotezę, że usytuowana była przy wspomnianym już Placu Niemieckim, ale w różnych jego częściach. Budynek nazywany fabryką sukienniczą najprawdopodobniej mieścił się przy północno-wschodniej pierzei placu, w niedalekiej odległości od kościoła (ryc. 1, poz. 8), natomiast obie farbiarnie i postrzygalią – przy pierzei południowo-zachodniej, czyli od strony zakola Dniestru (ryc. 1, poz. 9).

Na północ od rynku, na obrzeżach miasta, przy drodze do wsi Filipcze (ryc. 1, poz. 10), usytuowane były budynki gospodarcze wchodzące w skład tzw. arendy, czyli browar piwny (dom nr 226), winnica (dom nr

the urbarium. The inventory of 1783 mentioned four buildings associated with the manufactory. These were: the broadcloth factory (house No. 80) and the former color dyehouse (house No. 45), the black dyehouse (house No. 46) and the shearing shop⁷ (house No. 49). However, these buildings no longer had an industrial character, as the factory building housed a broadcloth store, while the shearing shop and color dyehouse were classified as noble mansions, while the black dyehouse as a residential building. In the Josephinian Land Survey, the urbarium and the 1791 inventory there was no longer any mention of a broadcloth factory, and all the four buildings were listed as used either by German colonists or by Jews.

Despite the broadcloth factory having lost its original use, it is worth mentioning the descriptions of its individual buildings penned in 1783. The broadcloth factory building was a masonry structure and consisted of several spaces:

Masonry broadcloth factory, with a chamber, or the broadcloth shop and alcove, a second, smaller one with a green stove. Five sheet-glass windows overall. Iron bars on three windows. Five worked wooden doors, with a French lock on one. Above these [chambers] floors and ceilings made of boards, Four small chambers in the rear, on both sides. Two windows and one hinged door in each. Ordinary stoves, a boarded ceiling and a brick floor. On the ceiling's surface, a layer of bricks, and in the attic a chamber with doors and two hinged windows, a green stove, and with a porch with an oriel on stone columns, covered with shingles. Five masonry chimneys rising above the roof, of which one has fallen. Double-lead door to the hall, and a small door on the other side. A carved cellar underneath the building, accessible from the hall [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29v].

The manor that was called the former shearing shop was equally impressive. It was a masonry building roofed with old shingles, and featured two vestibules, two large chambers, an alcove, a wardrobe and a small kitchen. Both chambers featured green tile stoves and fireplaces (one of which was French), and floors and ceilings from boards. All the doors were well-crafted (“of carpenter’s make”), and equipped with French locks. There were 8 large sheet-glass windows in both chambers, in the wardrobe there was one smaller window with iron bars. All of the windows had hinged shutters. The kitchen featured a single chamber and a chimney elevated above the roof. Near the mansion there was a wooden stable roofed with shingles, which also had a barn for oxen. The ceiling was made of sturdy wattle⁸ [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29].

The second manor, that had previously been the color dyehouse, was of similar size. It featured a hall, two large spaces, an alcove and a chamber. The building differed from the previous one in construction technique: two walls were half-timbered, while the others were from clay. Its condition was also poorer:

246) i woskobojnia (dom nr 247). W inwentarzu z 1783 budynek browaru określony został jako stary:

Browar piwny drewniany na podwalinach, pod gontem, stary, z młynkiem do mielenia słoðu, z suszarnią o ścianach grodzonych, wylepionych, pod osobnym gontem. Słodownia do suszenia słoðu w ziemi murowana i lassy plecione pod słoðu. W tym browarze kocioł piwny duży, miedziany, kilszok⁹ do chłodzenia piwa drewniany. Kadzi do rozbierania słoðu dużych dwie, a trzecia mniejsza, zalewna. Tam izba jedna duża, druga mała z komórką, w których okienek trzy [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Jako stara określona została również winnica, czyli gorzelnia. Był to murowany budynek, kryty gontem, ale dach wymagał reperacji. Wewnątrz była duża izba z komorą i pomieszczeniem na słoðu. Nad słodownią był piec z ceglany kominem. Na wyposażeniu gorzelnii znajdowały się dwa miedziane kotły i 6 kadzi, w tym jedna dębowa [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 92v–93].

Obok gorzelnii stała woskobojnia, której ściany w części zbudowane były z muru pruskiego, a w części „z chrustu lepione”. Budynek, określony jako stary, pokryty był gontem. W środku znajdowała się jedna izba z komorą. Na wyposażeniu były: burłak, czyli miedziany kocioł do warzenia piwa i miodu, żelazny kocioł, 4 stare kadzie i prasa do wosku [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 93]. Zarówno browar, gorzelnia, jak i woskobojnia posiadały zbiorniki na wodę. W tym miejscu należy zaznaczyć, że zapewne podobnie wyglądały gorzelnie należące do mieszczan, które usytuowane były w tym samym rejonie miasta.

W pewnym oddaleniu od browaru, gorzelnii i woskobojni, bardziej na północ, w stronę wsi Filipcze, usytuowany był dworski młyn (ryc. 1, poz. 11). Była to budowla drewniana o lepionych ścianach, pokryta gontem. Wodę doprowadzano do niej specjalnym rurociągiem, zapewne tym samym co do miasta [Ślusarek, Dolinovsky 2021, s. 40–41]. Młyn nie był duży, miał tylko jeden kamień, „w którym warsztat kosztowny i sztuczny, ekspensy corocznie (a z małym profitem) wymagający” [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Do dworskiej arendy należała też karczma, usytuowana w rynku, w domu pod numerem 11 (ryc. 1, poz. 12). Frontowa ściana tego budynku była malowana. Drzwi wejściowe osadzone były na zawiasach i miały antabkę¹⁰ oraz zasuwkę. Z sieni można było wejść do dwóch izb. Pierwsza z nich, „ze wszystkim wygodna”, nadawała się na mieszkanie. Były w niej piec z kafli powlekanych i cztery okna taflowe z okiennicami na zawiasach. Obok była komora z czterema oknami (trzy zakratowane, jedno szklane, potłuczone). Druga izba była mniejsza, miała dwa okna i zwykły piec. Od strony kościoła, z tyłu tych izb, dobudowany był ganek, w którym był zwykły piec kaflowy z kominem wyprowadzonym ponad dach, podłoga i powała z tarcic oraz pięć dobrych okien, w tym dwa z okiennicami. W ca-

the roof was old, and the doors and windows required repair. The property also included two wooden sheds roofed with shingles. The house called the black dye-house had the smallest dimensions. Essentially, it was a small clay cottage roofed with shingles, which featured one room with an alcove and storage chamber. The floors and ceilings in these rooms were made of boards. The residential space featured three sheet-glass windows and a stove with a chimney elevated above the roof [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29–30].

The location of the factory remains to be determined. Although it was not marked on the plan of Zaleszczyki from 1784, based on analysis of numbering and placement of other buildings, one could risk the hypothesis that it was located at the previously mentioned Niemiecki Square, but in various parts of it. The building called the broadcloth factory was probably located in the north-eastern frontage of the square, close to the church (Fig. 1, pos. 8), while both dyehouses and the shearing shop may have been in the south-western frontage, namely from the side of the Dniester bend (Fig. 1, pos. 9).

North of the market square, on the outskirts of the town, near the road to the village of Filipcze (Fig. 1, pos. 10), there were industrial and commercial buildings that made up the so-called tavern property, namely the brewery (house No. 226), winery (house No. 246) and the wax workshop (house No. 247). In the inventory from 1783, the brewery building was described as old:

Wooden beer brewery on wooden basebeams, roofed with shingles, old, with a malt-milling churn, with a drying space with separate, hand-molded walls, under a separate canopy. The malthouse for drying malt in the earth, made of masonry and wattle, weaved for malt. In the brewery, a large beer cauldron, made of copper, a chiller⁹ for cooling beer, made of wood. Two large vats for malting, and a smaller third one, floodable. Inside, a single large chamber, single small chamber with a storage space, with three small windows [CPAHUL, f. 146 d. 88, c. 183, ch. 30].

The winery, which was a distillery, was also described as old. It was a masonry building, roofed with shingles, but the roof required repair. Inside there was a large space with a chamber and a malt storage space. Above the malting space there was a furnace with a brick smokestack. The distillery was equipped with two copper cauldrons and 6 vats, including one made of oakwood [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 92v–93].

Beside the distillery there was the wax workshop, whose walls were half-timbered, and partially “of wattle and daub.” The building, described as old, was roofed with shingles. Inside there was a single space with a chamber. The equipment included: a copper cauldron for brewing beer and mead, an iron cauldron, 4 old vats and a wax press [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 93]. Both the brewery, distillery and wax workshop had water tanks. Here it should be noted that distilleries that belonged to burghers and which were located in this

Ryc. 7. Rynek w Zaleszczykach zniszczony w czasie I wojny światowej; Kriegsarchiv, Wiedeń, sygn. OeStA/KA BS I WK Fronten Galizien, 4492.

Fig. 7. Market square in Zaleszczyki, destroyed during the First World War; Kriegsarchiv, Vienna, sign. OeStA/KA BS I WK Fronten Galizien, 4492.

łym budynku drzwi były osadzone na zawiasach, zabezpieczone wrzeciędzami i haczykami. Przy jednych drzwiach był zamek francuski bez klucza. Od strony kościoła budynek otoczony był drewnianym parkanem, w którym były wrota z furtką, osadzone na biegunach i wyposażone w zastawkę, antabkę, kunę i żelazny czop. Pod budynkiem był murowany loch (rodzaj piwnicy), a do parkanu dobudowana była mała drewniana stajnia kryta gontem [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Na podstawie przytoczonych wyżej opisów można skonstatować, że w końcu XVIII wieku zabudowa Zaleszczyk dość dobrze prezentowała się na tle innych wschodniogalicyskich miast. Przede wszystkim należy zauważyć, że dużo było budynków z kamienia, cegły lub muru pruskiego, przy tym niektóre z nich miały spore rozmiary, np. ratusz czy siedziba cyrkułu. Większość opisywanych budowli kryta była gontem, do rzadkości należały pokrycia dachowe z dranic lub ze słomy. Oczywiście należy pamiętać, że przytoczone wyżej opisy dotyczą budowli dworskich. Niemniej jednak na podstawie analizy metryki józefińskiej i inwentarza z 1791 można wnioskować, że tego typu zabudowa w Zaleszczykach przeważała¹¹.

Utracone dziedzictwo

Scharakteryzowana wyżej zabudowa Zaleszczyk z końca XVIII wieku dzisiaj już nie istnieje. Złożyło się na to wiele czynników, wśród których najważniejsze znaczenie miały upadek fabryki sukieniczej i likwidacja cyrkułu zaleszczyckiego na początku XIX stulecia, zniszczenie miasta w okresie I wojny światowej oraz działania władz sowieckich.

Jak już wspomniano, w latach osiemdziesiątych XVIII wieku fabryka sukienicza upadła. W 1809 Zaleszczyki wraz z całym tzw. Krajem Tarnopolskim zostały włączone do Rosji, co oznaczało likwidację cyrkułu. Co prawda w 1815 Kraj Tarnopolski na

area of the town probably were of a similar appearance.

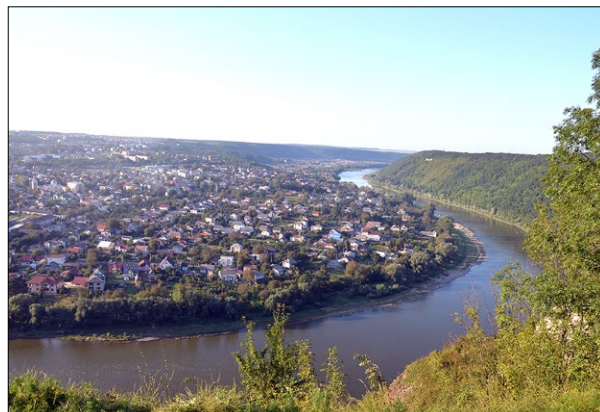
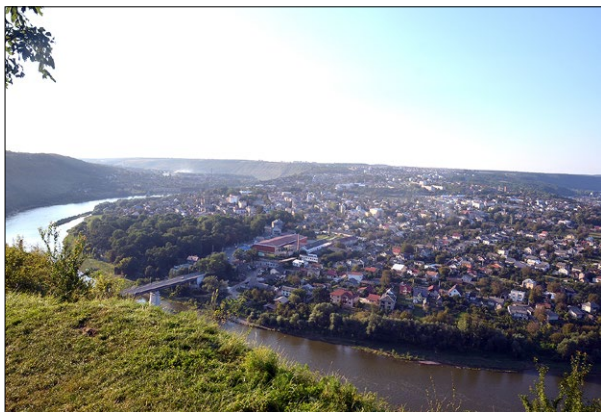
At a certain distance from the brewery, distillery and wax workshop, more to the north, towards the village of Filipcze, was the manorial mill (Fig. 1, pos. 11). It was a wooden structure with clay-covered walls, roofed with shingles. Water was delivered to it using a special waterpipe, which was probably the same one that supplied the town with water [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, p. 40–41]. The mill was not large, and only had a single stone “in which there was an expensive and opulent workshop, which required yearly costs (and offered little profit)” [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30].

The manorial property also included a tavern, which was located near the market square, in house No. 11 (Fig. 1, pos. 12). The frontal wall of this building was painted. The entrance doors were hinged and had a knocker¹⁰ and a latch. From the hall one could enter two chambers. The first, “with all comforts,” was suitable for living in. It featured a coated tile stove and four sheet-glass windows with hinged shutters. Beside it was a chamber with four windows (three with bars, and a broken one with glass panes). The second chamber was smaller, it had two windows and an ordinary stove. From the side of the church, at the back of these chambers, there was an added porch which housed an ordinary tile stove with a chimney elevated above the roof, a floor and ceiling out of boards, and five good windows, two of which had shutters. The entire building had hinged doors, secured with a hasp and hook. One of the doors had a keyless French lock. From the side of the church, the building was surrounded with a wooden fence that had a gate with a pivot-hinged door and equipped with a latch, knocker, hoop and an iron plug. Underneath the building there was a masonry dungeon (a type of cellar), and a small wooden stable roofed with shingles was added to the fence [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30].

Based on the descriptions cited above, it can be concluded that towards the end of the eighteenth century, the development of Zaleszczyki presented itself quite well against the background of other Eastern Galician towns. It should chiefly be noted that Zaleszczyki featured numerous stone, brick or half-timbered buildings, some of which were quite large, such as the town hall or the circuit government office. Most of the buildings mentioned were roofed with shingles, with board or thatch roofing being rare. Of course, we should also remember that the descriptions concern manorial buildings. Nevertheless, based on an analysis of the Josephinian land survey and the 1791 inventory, we can conclude that this was the predominant type of development in Zaleszczyki.¹¹

Lost heritage

The late-eighteenth century development of Zaleszczyki characterized in this paper does not exist today. Many factors contributed to this, the chief among them being the closure of the broadcloth factory and the liquidation of the Zaleszczyki circuit in the early nineteenth century, the

Ryc. 8–9. Współczesna panorama Zaleszczyk; fot. K. Ślusarek.

Fig. 8–9. Contemporary panorama of Zaleszczyki; photo by K. Ślusarek.

powrót został przyłączony do Austrii, ale wówczas siedzibę cyrkułu ustanowiono w Czortkowie. W ten sposób malowniczo położone miasto nad Dniestrem przestało być znaczącym ośrodkiem administracyjnym. Zapewne przyczyniło się to do zahamowania jego rozwoju, gdyż przez następne dziesięciolecia Zaleszczyki były małym, prowincjonalnym ośrodkiem, w którym w latach trzydziestych XIX wieku liczba mieszkańców nie przekraczała 3000, a przed 1914 6000 osób¹².

Prawdziwy kataklizm spadł na Zaleszczyki w latach I wojny światowej. W wyniku prowadzonych w tym rejonie działań wojennych miasto zostało poważnie zniszczone. Dość powiedzieć, że według danych z przełomu lat 1917 i 1918 (i przez to niepełnych) zniszczeniu uległo 101 spośród 607 budynków mieszkalnych [CPAHUL, f. 165, o. 12, spr. 4, k. 84–91]. Skalę wojennych zniszczeń widać choćby na fotografiach wykonanych przez wojsko austriackie w 1916 (ryc. 7).

Pozogę wojenną przetrwały nieliczne budynki powstałe w drugiej połowie XVIII stulecia: ratusz, kościół, budynek cyrkułu. Zbór ewangelicki uległ zniszczeniu, podobnie jak większość domów mieszkalnych. Autor międzywojennego przewodnika po Zaleszczykach Józef Schwartz skomentował ten fakt następująco:

Z zabytków starszego budownictwa po wojnie mało się zachowało. Tu i ówdzie widać jeszcze domki z daszkami podcieniowymi, wspartymi kamiennymi kolumnami, lub bramy wjazdowe o beczkowym sklepieniu typu saskiego (np. przy ul. Piłsudskiego), który to typ dawniej przeważał. Do najstarszych budowli należą: dom, w którym mieści się seminarium nauczycielskie i sąd (dawniej była to siedziba cyrkułu) i tzw. Hallerówka przy ul. Mickiewicza, ongi własność Hallerów [Schwartz 1931, s. 65–66].

W następstwie I wojny światowej znacząco zmniejszyła się również liczba mieszkańców; według powszechnego spisu ludności z 1921 w Zaleszczykach mieszkało zaledwie 4014 osób [Skorowidz 1923, s. 22].

damage to the town during the First World War, and the actions of the Soviet government.

As mentioned, in the 1780s, the broadcloth factory went bankrupt. In 1809, Zaleszczyki, along with the entirety of the so-called Tarnopol Krai, was incorporated into Russia, which meant the liquidation of the circuit. Although Tarnopol Krai became reincorporated into Austria in 1815, the circuit government seat was moved to Czortków. Thus, the picturesquely located town on the Dniester ceased to be a significant administrative center. This probably contributed to arresting its development, as in the subsequent decades Zaleszczyki was a small, provincial town, whose population in the 1830s did not exceed 3000, and before 1914—6000.¹²

However, true calamity fell on Zaleszczyki during the First World War. As a result of military operations in the area, the town suffered severe damage. Suffice to say, that according to data from 1917 and 1918 (and thus incomplete), 101 out of the town's 607 residential buildings were destroyed [CPAHUL, f. 165, d. 12 c. 4, ch. 84–91]. The scale of wartime destruction is visible on photographs taken by the Austrian military in 1916 (Fig. 7).

Only a few buildings built in the late eighteenth century survived the chaos of war: the town hall, the church and the circuit office building. The Evangelical community building was destroyed, as were most houses. The author of a postwar guide to Zaleszczyki, Józef Schwartz, commented on this fact as follows:

Of the monuments of older construction, little survived after the war. Here and there one can see small houses with awnings, supported by stone columns, or entry gates with Saxon-type barrel vaults (e.g., along Piłsudskiego Street), which was a type that had long been predominant here. The oldest buildings include: the house that now houses the teachers' seminar and courthouse (it was previously the circuit office), and the so-called Haller's House at Mickiewicza Street, the property of the Haller family [Schwartz 1931, p. 65–66].

The number of residents also dropped significantly as a consequence of the First World War; according to

Mimo dużych strat materialnych Zaleszczyki szybko zaczęły się podnosić z upadku, do czego przyczynił się fakt, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego miasto stało się modnym kurortem. Urokliwe położenie w zakolu Dniestru i specyficzny mikroklimat przyciągały rzesze kuracjuszy i turystów, którzy nie tylko chętnie korzystali ze słonecznych kąpiei na naddniestrzańskiej plaży, lecz także udawali się na wycieczki po okolicy¹³.

Było to jednak chwilowe odrodzenie. Dzieło zniszczenia XVIII-wiecznej substancji budowlanej dokonało się w czasach sowieckich. Kościół katolicki zamieniony został na magazyn soli i nawozów sztucznych, co – paradoksalnie – uchroniło go przed całkowitą zagładą, gdyż po powstaniu niepodległego państwa ukraińskiego został zwrócony wiernym i w 1991 ponownie konsekrowany. Inaczej potoczyły się losy ratusza – w 1967 został wysadzony w powietrze i rozebrany [Grzesiowska-Skowrońska 2002, s. 2–3].

the general census of 1921, Zaleszczyki was inhabited by only 4014 people [Skorowidz 1923, p. 22].

Despite significant material losses, Zaleszczyki quickly began to recover, which was aided by the fact that it became a popular resort in the interwar period. The charming location in a bend of the Dniester and the specific microclimate attracted scores of patients and tourists, who were not only eager to try sunbathing on the Dniester beach, but also toured the surrounding countryside.¹³

However, this was a brief rebirth. The destruction of the eighteenth-century built substance became complete during Soviet times. The Catholic church was converted into a salt and artificial fertilizer storehouse, which—paradoxically—saved it from total destruction, as after the independent Ukrainian state emerged it was given back to the faithful and reconsecrated in 1991. The town hall fared differently—in 1967 it was blown up and its remains were dismantled [Grzesiowska-Skowrońska 2002, p. 2–3].

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie
fond 19: Metryka józeffińska, o. 10, spr. 137
fond 134: Kolekcja dokumentów dotyczących majątków szlacheckich z terytorium ruskiego, wołyńskiego, podolskiego i innych województw, o. 2, spr. 48
fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, o. 78. spr. 1, 378; o. 88. spr. 183; o. 18. spr. 1248
fond 159: C.k. Galicyjska Prokuratura Skarbowa we Lwowie, o. 9. spr. 903
fond 165: Wydział Krajowy we Lwowie, o. 12. spr. 4
Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyła Stefanyka
f. 141: Rękopisy Aleksandra Czołowskiego, o. 1. spr. 2429

Teksty źródłowe / Source texts

- Bigo Józef, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim*, Lwów 1914.
Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923.
Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, Lwów 1868.

Opracowania / Secondary sources

- Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, wyd. drugie przejrzone i uzupełnione, t. 9: *Województwo podolskie*, Wrocław 1996.
Dolatowski Jakub, Zakusov Mykola, Prokopiv Andrij, *Brunicy w Podhorcach koło Stryja*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2017, vol. 65.
Dolinovskiy Volodymyr, *Na styku kultur i narodów*.

Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym, red. K. Ślusarek, t. 11: *Jagielnica i Jezupol*, Kraków 2019.

- Grzesiowska-Skowrońska Janina, *Polski Meran. Zaleszczyki naszego wieku*, „Cracovia-Leopolis” 2002, nr 1 (29).
Jewuła Łukasz, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
Jewuła Łukasz, *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym*, red. Krzysztof Ślusarek, t. 27: *Leszniów, Mielnica, Uście Biskupie i Zaleszczyki*, Kraków 2020.
Kamińska-Kwak Jolanta, „Wakacje, ach wakacje!”. *Turystyka letniskowo-uzdrowiskowa w województwie lwowskim w drugiej połowie lat 30. XX wieku*, [w:] *Galicyjskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. Sabina Rejman, Rzeszów 2018.
Kriegseisen Wojciech, *Johann Jakob Scheidemantel (1734–1777)*, Internetowy Polski Słownik Biograficzny, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/johann-jakob-scheidemantel>.
Lepucki Henryk, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938.
Nicieja Stanisław, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 3: *Zaleszczyki, Kosów, Chodorów, Katusz oraz Abaja*, Opole 2013.
Schneider Ludwig, *Das Kolonisationwerk Josephs II in Galizien*, Poznań 1939.
Schwartz Józef, *Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy*, Tarnopol 1931.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. Bronisław Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895.
Sukertowa Emilia, *Zaleszczyki*, „Ziemia”, R. XI, nr 20 z 15 października 1926.

Szegda Maria, *Zaleszczyki. „Polski Meran” XX-lecia międzywojennego*, [w:] *Uzdrowiska w procesie modernizacji (XIX–XX wiek)*, red. Bożena Płonka-Syroka, Lidia Czyż, Andrzej Syroka, Katarzyna Sudol, Wrocław 2014.

Ślusarek Krzysztof, *Miasta i miasteczka wschodniej części Galicji pod koniec XVIII wieku*, t. 4: *Typologia funkcjonalna miast Galicji*, Kraków–Lwów 2020.

Ślusarek Krzysztof, *Ziemiaństwo a rozwój gospodarczy Galicji w 2. połowie XVIII i na początku XIX wieku*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*”, t. 8, red. Wiesław Puś, Jarosław Kita, Łódź 2010.

Ślusarek Krzysztof, Dolinovskyi Volodymyr, *Imwentarze ekonomiczne z przełomu XVIII i XIX wieku jako źródło do odtworzenia infrastruktury budowlanej miast*, „*Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*” 2021, nr 67.

Turnau Elżbieta, *Zaleszczyccy baronowie*, „*Cracovia-Leopolis*” 2002, nr 1 (29).

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://fotopolska.eu/1554184,foto.html> (dostęp: 4 II 2022).

<https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,Nz-cyNDI1NTc/0/#info:metadata> (dostęp: 2 II 2022).

¹ Według niektórych źródeł ratusz powstał w wyniku przebudowy dawnego pałacu myśliwskiego, wzniesionego przez kasztelana Stanisława Poniatowskiego [Sukertowa 1926, s. 303].

² Ignacy Brunicki, właśc. Isac Brunstein, był z pochodzenia Żydem. Na początku XIX w. zmienił wyznanie na chrześcijańskie i uzyskał w Bawarii tytuł barona, co umożliwiło mu nabycie dóbr ziemskich na terenie Galicji [Dolatowski, Zakusov, Prokopiv 2017, s. 74; Turnau 2002, s. 12–13].

³ Kwestię wykorzystania inwentarzy ekonomicznych do odtworzenia infrastruktury budowlanej miast omówili Krzysztof Ślusarek i Volodymyr Dolinovskyi [2021, s. 35–48]. Tam też czytelnik znajdzie omówienie literatury.

⁴ Jak się wydaje, odwach był nową budowlą. Choć zaznaczono go na planie miasta z 1784, to jednak w inwentarzu z 1791 napisano, że podłogi i powały wykonane zostały w 1790 [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 92].

⁵ Ówczesny rzymskokatolicki biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasieński nie chciał się zgodzić na budowę zboru. Rudolf Oettykier zdecydował się więc na wystawienie protestanckiej świątyni i szkoły w Prilipczu, tj. w wiosce leżącej na przeciwnym, mołdawskim brzegu Dniestru, na co uzyskał zgodę hospodara. Pierwszym pastorem w Pri-

lipczu był Johann Jakob Scheidemantel [CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 1–22; *Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Jewuła 2020, s. 72; Schwartz 1931, s. 63; Kriegseisen, dostęp: 28.01.2022].

⁶ Być może dom ten położony był przy cmentarzu żydowskim [CPAHUL, f. 146, o. 18, spr. 1248, k. 9v].

⁷ Postrzygálnia – część fabryki sukienniczej, w której strzyżono sukno, tj. usuwano meszek z tkaniny.

⁸ Lassy – zespolone ze sobą metalowe lub drewniane pręty (plecionka), mające różne zastosowanie.

⁹ Kilsztok – oziębiacz, chłodnica; w browarach przyrząd do chłodzenia piwa.

¹⁰ Antabka – mała kołatka.

¹¹ Dla porównania: w świetle metryki józefińskiej w nieodległej Jagielnicy były 182 budynki mieszkalne, z których tylko 54 określono jako domy i aż 127 jako chałupy (była też jedna rezydencja) [Dolinovskyi 2019, s. 32].

¹² Liczba mieszkańców Zaleszczyk: 1787–2072, 1824–2545, 1857–5569, 1910–5438 [Bigo 1914, s. 193; Jewuła 2013, s. 241; *Skorowidz* 1868, s. 256–257].

¹³ Więcej na temat uzdrowiskowych walorów Zaleszczyk zob. m.in.: Maria Szegda [2014], Stanisław Niciejca [2013] i Jolanta Kamińska-Kwak [2018, s. 69–106].

Streszczenie

W artykule podjęto próbę odtworzenia zabudowy Zaleszczyk, powstałej po założeniu miasta w połowie XVIII stulecia. Opierając się na inwentarzach miasta z lat 1783 i 1791, umiejscowiono na planie i opisano powstałe w tym czasie budowle publiczne, m.in.: ratusz, odwach, siedzibę urzędu cyrkularnego, oraz gospodarcze: fabrykę sukienniczą, browar, gorzelnię, woskobojnię i młyn. Szczególnie interesujący był ratusz, dwukondygnacyjna budowla na planie kwadratu, która pełniła zarówno funkcje użytkowe (lokale handlowe), jak i reprezentacyjne (najbardziej okazały budynek w obrębie rynku). W artykule scharakteryzowano również miejską zabudowę mieszkaniową. Rekonstrukcja historycznej zabudowy Zaleszczyk jest o tyle istotna, że w wyniku I wojny światowej i działalności władz sowieckich po II wojnie światowej większość obiektów zbudowanych w drugiej połowie XVIII wieku zniknęła z krajobrazu miasta.

Abstract

This paper presents an attempt to reconstruct the development of Zaleszczyki that was built in the first decades after the town's founding in the mid-eighteenth century. Based on the town's inventories from 1783 and 1791, public buildings—including the town hall, guardhouse and circuit administration office, as well as industrial and commercial ones: a broadcloth factory, brewery, distillery, wax workshop and mill—that built at the time were described and located on the town's plan. The town's residential development was also characterized. The reconstruction of Zaleszczyki's historical development is essential as due to the First World War and the Soviet government's actions, most of its buildings to be built in the late eighteenth century were completely destroyed and disappeared from the town's landscape after the Second World War.